

**ESTETICKÝ PROŽITEK
JAKO TRANSCENDENCE DANÉHO –
IMPLIKACE PATOČKOVA NEGATIVNÍHO PLATONISMU**

VLASTIMIL ZUSKA

Patočkův záměr asubjektivní fenomenologie, motivovaný zřejmě mimo jiné dominancí pohybu ke svobodě v jeho pojetí filosofie vůbec, pochopitelně nemohl nedbat o sféru umění a umělecké tvorby. Estetická problematika tvoří nepominutelnou součást Patočkova myšlení, i když, jako mnoho jiných velkých filosofů (Bergson, Whitehead aj.) nezanechal monografickou „*Estetiku*“. Pokusíme se proto nikoli o rekonstrukci takové implicitní knihy, ale o předvedení původních, jakkoli s jinými mysliteli paralelních náhledů na otázky estetického prožitku, estetického postoje a estetické hodnoty. Jednou z možných cest „extrakce“ Patočkových názorů v naznačených tématech by tak mohla být komparace a sumace či syntéza textů explicitně se věnujících umění, ať už literatuře, výtvarnému umění, divadlu, nebo dalším uměleckým druhům. Méně se nabízejícím přístupem pak může být promyšlení implikací textů, které se nevěnují umění přímo, ale míří k zásadnějšímu založení samé možnosti umění a nejen jeho, totiž k estetickému prožitku jako specifickému způsobu vztahování se ke světu, jeho uchopování, vyplňování a vztahování se k tomuto vztahování. Pro tento záměr se ukazuje jako nosný a výchozí Patočkův text *Negativní platonismus*, v němž se zaměříme na několik pasáží ze 14. kapitoly „Kritika předchozích subjektivních metafyzik a pokus o jejich zjednodušení“.

„Tak náleží ke každému vjemu ... překonání aktuality, pouhé věcné přítomnosti.“ (Zde Patočka zjevně vychází z Husserlova konceptu obecné teze světa či generální teze přirozeného postoje, tedy spolumínění a vědomí, spoluuvědomování si celku vši skutečnosti, kdy „svět“ ovšem značí hierarchicky nejvyšší celek, v aktuální recepci, „přirozené“ či estetické ovšem fungují celky nižšího řádu, včetně „útvary“ gestaltpsychologie, a spolumínění těchto dílčích celků tvoří důležitou součást překonávání aktuality.) „Překonání aktuality ve vněmu znamená pouze, že by v každé chvíli mohly být aktuálně přítomné jiné předměty, že by bylo možno od aktuálních souvisle přejít k (právě) neaktuálním a naopak.“ (Opět se objevuje husserlovská filiace, tentokrát s horizontovým vědomím, tedy uvědomování si souvislosti a spoludnosti každého jednotlivého objektu percepce. Důležitá je rovněž představa souvislého přechodu, tj. kontinuálního vyplňování bezprostředního očekávání, které je, podle některých badatelů [Marvin Minsky] na poli umělé inteligence a kognitivních věd bází našeho vědomí reálnosti světa.) „Naproti tomu je něco aktuálního, co nejen není, ale ani nemůže být vnímáno, co tedy, jakmile je vnímání, již není aktuální, totiž vlastní teze, vlastní akt vědomí.“¹

¹ J. Patočka, *Negativní platonismus*, Československý spisovatel, Praha 1990, s. 192.

Předreflexivní sebevědomí, pokračuje Patočka, či Brentanovo „sekundární vědomí“ není oslabenou kopií nebo ozvěnou vědomí primárního, objektového, protože jeho povaha není pozitivně thetická, tj. kladoucí (předmětnost), nýbrž je negativně thetická. Obsahem tohoto vědomí není klást či tvrdit zachycený (předmětný) obsah, ale původně jistit, „že je zde ještě něco více a něco jiného než zachycené obsahy. ... Ve vjemu ‚pro mne‘ je skryt celý problém nedaného. Vědomí tedy nepřekonává pouze nahodilost předmětné danosti přechodem od aktuálně daného k potenciálně danému, nýbrž překonává v sebevědomí i aktuální danost vůbec.“² Toto „jiné“ není zpředmětněno ani zpředmětňováno, protože pak přechází do sféry pozitivně thetického, stává se objektem kladoucího vědomí, ale tím jako předmětnost neopouští sféru vjemu „pro mne“, negativně thetická povaha sebevědomí zůstává v činnosti. Tento zásadní faktor života vědomí tematizuje Patočka dále v konceptu chórismu, k němuž se níže obrátíme, zejména v otázce překonávání danosti vůbec, tj. i „horizontální“ potenciality, žití v možnostech neboli anticipovaných aplikacích již zažitého. Předtím ale krátce porovnáme Patočkovy náhledy se současnými výtěžky tzv. kognitivních věd i s jejich zastřešením – neurofilosofií, tedy filosofickou reflexí postupů a výsledků klastru psychologie, neurofyzologie, obecněji neurověd, která se stává jistou „avantgardou“ tradičnější (analytické) filosofie mysli (*philosophy of mind*).

Recentní výzkumy vědomí akcentují seberefrenční a sebereprezentující povahu vědomí, ve shodě s mnohem starší fenomenologií, včetně té Patočkovy, a postulují například „reflexivní model vnitřního vědomí“, tvořený subjektem, aktem vědomí, obsahem vědomí a objektem³. Předreflexivní sebevědomí se v tomto modelu objevuje jako vnitřní vědomí (*inner awareness*) jak subjektu samého, tak probíhajícího aktu. Při prezentaci objektu ve vědomí tak autoři zjišťují dva rysy sebevědomí: „způsob, jakým je zakoušen akt, a způsob, jakým je zakoušen subjekt“.⁴ Negativně thetický charakter vědomí a aktů zpředmětňování „pro mne“ ovšem v tomto modelu schází a možnosti intencionálního vztahování, ve sledovaném modelu možnosti zaměření pozornosti na příslušnou složku modelu, tak zůstávají pouze jako pozitivně thetické, tedy předmětně kladoucí, a zásadní možnost transcensu daného, včetně potenciálně daného, tak model Forda a Smithe nezachycuje. Právě transcensus daného, nejen podle Patočky, umožňuje předmětnosti, aby vůbec ve vědomí vyvstala: „Vedle empirického já existuje jisté jeho zásadní podmínka, jenže nikoli jako datum, nýbrž právě jako transcensus, popření a překonání každého data, a tento transcensus je, mluveno s Kantem, podmínkou toho, aby jakékoli datum vůbec bylo, aby nastalo vědomí, aby se tudíž předmětnost objevila.“⁵

Implikovaně a bez uvažování transcensu uvádějí obdobný scénář citovaní Ford a Smithem: „Vše následující je zahrnuto v jednom aktu: objekt v centru pozornosti, Já na periférii [pozornosti – pozn. V. Z.] a vztahy mezi Já a ostatními objekty v poli pozornosti (jak v ohnisku, tak na periférii), kde periferní vědomí Já zakládá vnitřní vědomí Já jako subjektu.“⁶ Autoři dále propracovávají koncept „exprese pozornosti“, vynoření objektu ve vědomí a dokládají, že bez všech uvedených složek aktu by se objekt vůbec

² Tamtéž, s. 193.

³ J. Ford; D. W. Smith, *Consciousness, Self, and Attention*, in: U. Krieger; K. Williford (eds.), *Self-Representational Approaches to Consciousness*, The MIT Press, Cambridge, MA 2006, s. 353–378.

⁴ Tamtéž, s. 358.

⁵ J. Patočka, *Negativní platonismus*, viz výše, s. 194.

⁶ J. Ford; D. W. Smith, *Consciousness, Self, and Attention*, viz výše, s. 361.

neobjevil, a potvrzují tak ze strany neurofyziologie (mimo jiné účast thalamu jako centra emocionální regulace pohybu pozornostního ohniska) a neurofilosofie Patočkův náhled. Kognitivní vědci se zaměřují především, a při zkoumání pozornosti nikoli překvapivě, na aktualitu, na simultaneitu štěpitelných aktů vědomí. Filosofova Patočka ovšem zajímá i neaktuální „milieu“ aktů vědomí, a proto dospívá k dílčímu závěru: „Vnitřní časový horizont, do něhož stavíme aktuálně, má v souvislosti s tím dvě zásadně odlišné neaktuální dimenze – dimenzi postulovaného ‚vyššího jsoucna‘, toho, co čekáme, po čem toužíme a o které bojujeme, a dimenzi, do které klesá nutně všechno aktuálně; dimenzi, která bytí stupňuje, a dimenzi, která je oslabuje a rozkládá. Neboť z aktuality ustupuje každá skutečná fáze do neaktuálna, předmětná skutečnost se odbývá; tak je vnitřní čas ve své horizontové stavbě obrazem našeho základního pohybu k pravému jsoucnu, k bytí v čistém významu – na jedné straně afekce předmětu negativností, jeho depreciace a vyprázdnění, na druhé straně plán a elán k rytmu kladu.“⁷

Z dosud uvedeného zdůrazníme faktory nezbytné spolupřítomnosti vědomí já, afekci každé předmětnosti negativitou a rezultující transcensus danosti. Jakým směrem a jakým způsobem se může tento transcensus odehrávat, se pokusíme ukázat dále. Předchůdně zmíníme, v souvislosti s estetickým prožitkem, společné charakteristiky s obecným pohybem vědomí, které se mohou, a dokonce musí zesilovat: vědomí já, které se přesouvá do pozornostního ohniska, a transcensus daného, jehož prvním krokem je negace předmětnosti. V tradičnějších pojmech strukturalistické estetiky můžeme mluvit o přechodu od díla-věci k dílu-znaku, o „zapomenutí na svět“ (R. Ingarden) ve fenomenologické estetice či negaci reality (J.-P. Sartre), o estetické soudnosti (Kant), které nezáleží na existenci předmětu soudu (§ 2 *Kritiky soudnosti*), ale tyto filiace a paralely si ponecháme na pozdější výklad.

Vraťme se k již zmíněnému konceptu chórismu, v souvislosti s transcendencí daného, předmětného, věcného, s pojetím Ideje, jednoty a celku, který u fenomenologů nabývá povahy horizontu. Chórismus tak úzce souvisí s Patočkovým propracováním fenomenologické epoché, a tedy s pohybem či modalitami aktů vědomí. Jednu z nosných interpretací Patočkova pojetí podává Renauld Barbaras, který chápe jednotu jsoucího jako to, co přesahuje veškeré jsoucí, a chórismus jako absolutní oddělení, které umožňuje odhalení této jednoty, „vytržení ze jsoucna v jeho substancialitě.“⁸ Chórismus je tedy maximálním dotažením transcensu, přítomného v každém aktuálním aktu, protože ten, jak jsme ukázali výše, zahrnuje dvě neaktuální dimenze. Chórismus, jak dovozuje Patočka, je ale oddělenost, distance: „... bez druhého předmětného oboru. Běží o mezeru, která neodděluje dvě říše, které jsou koordinovány nebo spojeny v něčem třetím, co obě objímá a co je základem jak jejich koordinace, tak vzájemného oddělení. ... Jinými slovy, tajemství chórismu je totéž co zkušenost svobody: zkušenost distance vůči reálným věcem, smyslu nezávislého na předmětném a senzuálním, který získáváme obrácením původního, ‚přirozeného‘ směru života, zkušenost obrození, ‚druhého narození‘, vlastní všemu duchovnímu životu, známá člověku náboženskému, *zasvěcenci umění a v neposlední řadě filosofovi*.“⁹ (kurziva V. Z.)

Patočka zde naznačuje souvislost radikální distance, chórismu i se sférou umění, se změněním „směru života“ (což lze psychologicky chápat jako postojovou změnu) a s dra-

⁷ J. Patočka, *Negativní platonismus*, viz výše, s. 195.

⁸ R. Barbaras, *Fenomenologie a henologie u Jana Patočky*, in: I. Chvatík (ed.), *Myšlení Jana Patočky očima dnešní fenomenologie*, Filosofie, Praha 2009, s. 258.

⁹ J. Patočka, *Negativní platonismus*, viz výše, s. 47.

matickou změnou na subjektivním pólu prožitkové situace (obrození, „druhé narození“). Na první pohled (a asi i na několik dalších) se nabízí zjevná podobnost s konceptem estetické distance, původně psychické distance Edwarda Bullougha. Psychická distance je od svého uvedení do estetického diskurzu (1912) základním kamenem konceptu estetického postoje, který je jedním z estetických pojmů nejvíce napadaných ze strany analytické estetiky, ale také obecně přijímaným ze strany „kontinentální“ estetiky, včetně estetiky fenomenologické, strukturalistické, sémiotické, hermeneutické či recepční. Pokud se omezíme jen na českému prostředí nejbližší strukturalismus a fenomenologii, estetický postoj (s korelátu estetické funkce a estetického objektu) je v těchto směrech podmínkou nutnou pro tvorbu i recepci uměleckých děl i přírodního estetična a není v rozporu s celkem Patočkova díla ani v jeho rámci s texty přímo se věnujícími umění. Bullough uvádí o nástupu a procesu psychické distance (jazykem pozdější psychologie jde typicky o postojovou změnu): „Mechanismus distance není tudíž jednoduchý, nýbrž vysoce komplexní. Má negativní, inhibiční aspekt – odděluje nás od praktické stránky věci a od našeho praktického postoje k nim – a pozitivní stránku – vytvoření zkušenosti na novém základě, jež vznikl inhibičním působením distance.“¹⁰

Oddělení od praktické stránky věci, u Patočky distance vůči předmětnosti, spolu zjevně korespondují, stejně jako zkušenost nového, nezávislého na senzuačním a předmětném, odpovídá „vytváření zkušenosti na novém základě“. Výše jsme v souvislosti s transcensem aktuálního zdůraznili faktory nezbytné spolupřítomnosti vědomí já, afekci každé předmětnosti negativitou a rezultující překonávání (aktuální) danosti. Také tyto faktory odpovídají vymezení psychické či dále (historicky vývojově vzato) estetické distance a estetického postoje. Vědomí já navíc přechází ze zóny předreflexivního spoluvědomí do ohniska pozornosti, což je náhled v estetice tradiční – už Kant mluví o reflektující soudnosti či George Santayana (*The Sense of Beauty*, 1896) o kráse jako objektivizované libosti. Negace („pouhé“) předmětnosti je rovněž průvodcem většiny estetických teorií, ať už jde o předmětnost v podobě hmotného nosiče, fyzického kontinuantu, či znakového vehikula. Je tedy Patočkův chórismus jinou a pozdější formulací psychické distance či estetického postoje? To by v této fázi bylo poněkud krátké a povrchní spojení, zejména při nabízející se námitce: Patočkova absolutní distance není žádné „mezi“, přičemž pozice „na druhé straně“ distance od předmětnosti zabírá estetický objekt, případně umělecké dílo nebo reprezentovaný fikční svět. Podívejme se proto o trochu podrobněji na distanci v Patočkově pojetí, na formu epoché, kterou provádí chórismus jako distance. Citlivou interpretaci podává Hans Rainer Sepp: „Horizont vlastně nikdy nevidíme, horizont je čistá hranice. ‚Být čistou hranicí‘ zde [tj. v Patočkově eseji „Vom Erscheinen als solchem“ – pozn. V. Z.] bezpochyby znamená, že v případě horizontu máme co do činění s fenoménem, který vyžaduje jiný nežli deskriptivně-objektivizující postoj, neboť v tomto postoji zůstává fenomén horizontu nepřístupný. O jaký jiný postoj by se však mělo jednat?“¹¹

Nežli se pokusíme doložit, že takovým postojem může být postoj estetický, připomeňme výše uvedenou Patočkovu analýzu o vnitřním časovém horizontu, do něhož stavíme aktuálně, o kterém mluví Sepp, aby vzápětí doplnil v komentované citaci Patočky: „Trans-

¹⁰ E. Bullough, „Psychická distance“ jako faktor v umění a estetický princip, in: *Estetická distance včera a post-včera*, Společnost pro estetiku AV ČR, Praha 1998, s. 13.

¹¹ H. R. Sepp, Skok do svobody. Patočkovy epochy, in: I. Chvatík (ed.), *Mýšlení Jana Patočky očima dnešní fenomenologie*, Filosofie, Praha 2009, s. 200.

cententální divák udržuje to, na co hledí, v distanci od sebe sama, a dává si sám i měřítko pro toto své „kontemplující bytí“. Celá podstata tohoto bytí spočívá v konstituci a nemůže se proto jednat o bytí v možnostech.¹²

Na jedné straně nacházíme zakryt s estetickým postojem – kontemplace, transcendentální, tj. distancovaný divák, reflektující vlastní (nejen) percepční akty odpovídají stejně tak deskripci estetického prožitku, na straně druhé nejde o „bytí v možnostech“, což při běžné zkušenosti s estetickým prožitkem působí kontraintuitivně. Estetický prožitek je běžně determinován panující estetickou normou nebo souborem estetických norem, vkusem a individuálními preferencemi, komunikativní či diváckou kompetencí, znalostí artworldu, limitovanými možnostmi adekvátních interpretací atd. Jak tedy smířit kontemplující bytí, které podle Patočky není „bytím v možnostech“, s estetickým postojem, estetickým prožitkem? Bytí v možnostech je subjektivní bytí, protože je bytím „v možnostech a horizontech“. Rozdíl mezi těmito dvěma modalitami bytí (bytím v možnostech a bytím kontemplujícím) spočívá podle Seppa v tom, že „pro transcendentálního diváka se pohyb konstituce odehrává v korelaci subjektu a světa, která je zakotvena v subjektivitě“.¹³ Pokud je transcendentální divák současně i donorem měřítka svého kontemplujícího bytí, mění se rovněž horizont, ruší se očekávatelné možnosti a nutně se mění i subjektivita. Proto může Patočka mluvit (viz výše) o zkušenosti obrození či „druhém narození“ (při nástupu chórismu), při nástupu radikální distance. Obdobně, i když při jiné tematizaci a částečně z odlišných východisek, uzavírá Michel Foucault, přičemž v pozadí můžeme nalézt, tak jako u Patočky, Hegelovo rozlišení horizontální a vertikální transcendence: „Před všemi ostatními významnými rozměry existence je tedy třeba přisoudit absolutní privilegovanost rozměru vzestupu a pádu, neboť jen v něm lze dešifrovat časovost, autentičnost a dějinnost existence. Kdybychom zůstali v rovině ostatních směrů, zachycovali bychom existenci vždy v konstituovaných formách. Mohli bychom rozpoznávat její situace, definovat struktury a módy bytí, zkoumat modalities Menschsein. Chceme-li však zachytit tvorbu existence ve formě absolutně původní přítomnosti, kde se definuje jako Dasein, musíme se obrátit k vertikálnímu směru. Tím opouštíme antropologickou rovinu reflexe (analyzuje člověka jakožto člověka uvnitř jeho lidského světa) a přistupujeme k reflexi ontologické, jíž jde o způsob bytí existence jakožto přítomnosti na světě.“¹⁴

Transcendentální divák se zjevně distancuje od praktického diváka po stejné metaforické vertikále jako ten, kdo opouští antropologickou úroveň existence, kterou můžeme přirovnat k bytí v možnostech, v horizontech a v možnostech předchůdně konstituovaných a zvykově a paměťově uchovávaných formách. Kontemplující bytí by naproti tomu odpovídalo ontologické reflexi, umožněné nástupem chórismu, a nový horizont, nový rozvrh možností, včetně míry a formy tohoto rozvrhu, je v konstituci, protože v ní spočívá podstata tohoto bytí. Tento primárně nestrukturovaný horizont nových možností, horizont svobody, pro Patočku klíčový, je možné pokusně situovat do sféry působnosti estetické distance, estetického postoje, který rozhodně není deskriptivně-objektivizující jako postoj praktický či teoretický (v Mukařovského smyslu).

¹² Tamtéž, s. 201.

¹³ Tamtéž.

¹⁴ M. Foucault, *Sen a obraznost*, Dauphin, Liberec 1995, s. 54.

Jak se ale vyrovnat s výše uvedenou námitkou o poměrně striktních limitacích „prostoru“ estetického prožitku, vždyť na nelibovlnosti možných pojetí estetického objektu, na popírání interpretační svévole (neboli svobody) je založena umělecká kritika, hermeneutika, teorie interpretace, filosofie umění a konec konců i estetika. Jak neupadnout do již konstituovaných forem, tedy do antropologické roviny reflexe, když podněty či intencionální vodítka nebo označující uměleckého díla, případně esteticky relevantní rysy přírodního estetického tvaru (a obsahy, tedy významy) evokují? Takové nebezpečí pochopitelně hrozí a bohužel pravděpodobně v řadě případů estetického prožitku k takovému „propadu“ dochází. Připomeňme ale Bulloughův pozitivní aspekt psychické distance – budování zkušenosti na novém základě, který vznikl inhibičním působením distance. Nový základ však není situace „starého“ subjektu v nových souřadnicích, „novou“ se stává i distancovaná subjektivita díky tomu, co Patočka označuje za vydobytou svobodu. Zvyková, fixovaná subjektivita a její životní pohyb v konstituovaných formách vykazuje značnou míru inerce, setrvačnosti, která se brání „vytváření zkušenosti na nových základech“, která se brání svobodě, protože ta, s Patočkou, vnáší nárok zodpovědnosti. Nabízí se zde příměr ke známé metafoře upřednostnění známých a konstituovaných forem – když pustíme kanárka z klece, prolétne se na svobodě a pak se rád vrátí za dráty.

Odtud plyne proměnlivost distance a nebezpečí její ztráty, které obsírně pojednává Bullough, jehož uvědomování si pohybu ve vertikálním směru reflexe ovšem zůstává v zárodečném stadiu. Dalším faktorem, který degraduje svobodný estetický prožitek, pak může být jistá forma postoje v postoji, analogická narativní figurě „text v textu“, totiž intruze praktického postoje do rámu estetického postoje. Praktický postoj nebo, jak reformuluje Patočka, postoj utilitárně-manipulační, může v rámci estetického prožitku strukturovat zkušenost tak, že vede k více či méně bezprostřední libosti (jistě ovšem reflektované), neboli jde o past hédonismu a náhradu vydobyté svobody pseudosvobodou rozkošnictví.

Můžeme tedy shrnout, že v Patočkově pojetí chórismu jako expandovaného transcensu pohybu vědomí nacházíme samu možnost estetického vztahování se ke světu, tedy i možnost umění s jeho potenciálem porozumění světu a korelaci subjektivity a světa. Estetická zkušenost je, v implicitním souladu s Patočkovými výtěžky, pohybem osvobozeným a je plně věcí „obrozené subjektivity“, jak s vydobytou svobodou vlastního pohybu v estetickém prožitku naloží a s jakým výtěžkem ontologické reflexe se „vrátí“ do obstarávání praktického postoje.

Poděkování

Tento text vznikl za podpory grantového projektu „Problematika umění v myšlení Jana Patočky“ (GAČR P409/11/0324).

LITERATURA

- Estetická distance včera a post-včera*, Společnost pro estetiku AV ČR, Praha 1998.
- Foucault, M., *Sen a obraznost*, Dauphin, Liberec 1995.
- Chvatík, I. (ed.), *Myšlení Jana Patočky očima dnešní fenomenologie*, Filosofía, Praha 2009.
- Krieger, U.; Williford, K. (eds.), *Self-Representational Approaches to Consciousness*, The MIT Press, Cambridge, MA 2006.
- Patočka, J., *Negativní platonismus*, Československý spisovatel, Praha 1990.

AESTHETIC EXPERIENCE AS TRANSCENDENCE OF THE GIVEN: IMPLICATIONS OF PATOČKA'S NEGATIVE PLATONISM

Summary

This article explores the potential and expression of the aesthetic attitude as it is implied in Patočka's writings, particularly in *Negative Platonism* (written in the early 1950s). It compares the *transcensus* of each perception, the simultaneously becoming aware of oneself and the negation of objectivity with features of the aesthetic experience, as it was conceived in twentieth-century aesthetics, and the extension of this movement in the *chōrismos*, absolute distance. Patočka's original insight into the essence of aesthetic experience as a 'leap into freedom', as a kind of ontological reflection, abandoning the anthropological level and enabling a distance from fixed schemes of the movement of life, stems from a comparison with cognitive sciences and also with concepts of psychic distance and aesthetic attitude.